

SZÓREND ÉS ASPEKTUALITÁS

PÉTER MIHÁLY

Nyelvünk egyik feltűnő szórendi sajátossága, hogy az állítmányi szerepű igekötős ige szórendje számos esetben közvetlen bővítményének **jelentésétől** függ: *Zsuzsi mindig (jól, könnyen, szívesen) megtanulta a leckét* és *Zsuzsi sosem (rosszul, nehezen, nem szívesen) tanulta meg a leckét*. Ezzel kapcsolatban már Arany János különbséget tett „pozitív és negatív jellemű” mondatok, „plus”-os és „minus”-os bővítmények között (Nyr. II, 10). A szakirodalomban ez a jelenség az összefoglaló, ill. kirekesztő szórend elnevezést kapta (Klemm, TörtMondt. 623–9. Deme, MMNyR. II, 475–7). Brassai volt az első, aki e jelenséget a magyar mondat aktuális tagolásával, a napjainkban elterjedt terminológia szerint topic–comment (T–C) szerkezetével magyarázta (A magyar mondatról. AkÉrt. III [1863–5]). Felfogását később Kicska Emil (Nyr. XXXI, 301–6), legújabban pedig É. Kiss Katalin fejlesztette tovább (A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. LXXX, 261–86).

É. Kiss a magyar szórend alaptípusát $[TX][C[FY]W]$ képletben határozza meg, amelyben T = topic, C = comment, F = fókusz, azaz a comment, sőt az egész mondat lehangsúlyosabb helyén álló kifejezés. Ebből kiindulva a kirekesztő szórendű (T + NP/Adv + V + Pref) mondatokat tekinti szabályos szerkezetűeknek, minthogy „a negatív értelmű határozó vagy NP könnyebben elérhető fókusz szerepre, mint az igekötő” (É. Kiss i. m. 273). A kirekesztő szórenddel létrehozott nyomatékos fókusz összeférhetetlen az univerzális kvantifikációt hordozó bővítménnyel (**Zsuzsi mindig tanulja meg a leckét*). Ha a bővítmény nem univerzálisan, csupán pozitívan kvantifikált, akkor a kirekesztő szórendű mondat szembeállítást fejez ki: *Zsuzsi gyakran tanulja meg a leckét, Mari ritkán*. Ha viszont egy pozitívan kvantifikált bővítményt akarunk kiemelni és fókuszba állítani, akkor az igekötőt közvetlenül az ige elé kell hoznunk, és minél közelebb áll a pozitív minősítés az univerzálishoz, annál kötelezőbb a szabály alkalmazása. Vö. *Ági állandóan kifecsegi a titkait* (nem lehetséges **állandóan fecsegi ki*) és *Ági szívesen kifecsegi* vagy (*fecsegi ki*) *a titkait* (É. Kiss i. m. 275).

Látni való azonban, hogy a kétféle szórendnek a T–C szerkezeten alapuló magyarázata nem minden esetre alkalmazható. 1) Számos esetben a nem univerzális, de pozitív értelmű bővítmény is kerülhet fókusz szerephe anélkül, hogy a kirekesztő szórend szembeállítást fejezne ki: *Zsuzsi könnyen tanulja meg a leckét, Éva gyakran látogatja meg szüleit, Juli ügyesen varrta fel a gombot* stb. 2) Bizonyos igék mellett a negatív értelmű bővítmény nem állhat kirekesztő szórendben: **Laci csúnyán rontotta el a rajzot*, *Anna

ügyetlenül szabta el a szoknyát, *Józsi könnyelműen kártyázta el a pénzt stb. (Helyesen: *csúnyán elrontotta, ügyetlenül elszabta, könnyelműen elkártyázta.*) 3) Nem minden negatív értelmű bővítmény von maga után kirekesztő szórendet: vö. **Anna ritkán meglátogatja szüleit és Anna nagy ritkán (olykor, hébe-hóba) meglátogatja szüleit, *Zsuzsi nehezen megtanulta a leckét és Zsuzsi nagy nehezen megtanulta a leckét stb.*

Úgy vélem, hogy az összefoglaló, illetve kirekesztő szórend kialakításában a T-C szerkezeten kívül, sőt **amögött** más tényező is működik, amely magára a T-C szerkezetre is befolyással van, Ez a tényező az aspektualitás.

Az **aspektualitás** mint funkcionális-szemantikai kategória nem azonos az **aspektus** grammatikai kategóriájával, tágabb annál. Magának a funkcionális-szemantikai kategóriának fogalma a grammatikai jelenségek mezőszerű természetének felismerésén alapul (I. V. G. Admoni, *Osnovy teorii grammatiki. Moskva-Leningrad, 1964. 47–51*) és végső soron a prágai iskolának azon felfogásából ered, amely a nyelvi rendszert a „centrum-periféria-átmenet” elve alapján strukturált, egyenlőtlen sűrűségű térnek tekinti (I. Péter Mihály, *A prágai iskola. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Szerk. Balázs János. Bp., 1980. 123–4*). A funkcionális-szemantikai kategória olyan különféle nyelvi eszközök rendszere, amelyek egymással együttműködve valamely magas absztrakciós szintű jelentés kifejezésére szolgálnak. Így például beszélhetünk a modalitás, a temporalitás vagy az aspektualitás funkcionális-szemantikai kategóriáiról, amelyeknek kifejezésében morfológiai, szintaktikai és lexikai eszközök vehetnek részt. E kategóriák mezőszerűek, középponti magjukat rendszerint egy morfológiai kategória alkotja, amely az adott kategóriális jelentést az arra leginkább specializálódott formális eszközökkel, kötelezően fejezi ki. (Bővebben erről I. A. V. Bondarko, *Grammatičeskaja kategorija i kontekst. Leningrad, 1971. 5–25.*)

Az aspektualitás kategóriája — legáltalánosabb megfogalmazásban — a cselekvés minőségét fejezi ki. A szláv nyelvekben e funkcionális-szemantikai kategória mezőjének középpontjában az aspektus grammatikai kategóriája áll, amely a perfektív és imperfektív igék formális, paradigmatis és kötelező szembenállásában jelenik meg. A mező periférikus komponenseit a különböző igei „akcióminőségek”, valamint az aspektualitás kifejezésére szolgáló lexikai és szintaktikai eszközök alkotják. A magyarban az aspektualitás kategóriájának nincs „kifejlett” középponti magja, vagyis hiányzik az aspektus grammatikai kategóriája. Ennek ellenére nyelvünk az igekötők segítségével kétségtelenül képes aspektuális jelentések kifejezésére. Comrie szerint nyelvünk az aspektuális jelentések formális kifejezése tekintetében mintegy középen áll a „fejlettebb” grúz és balti nyelvek, illetve a „fejletlenebb” német és angol között (Bernard Comrie, *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge University Press, 1976. 93–4*).

A perfektív és imperfektív igék aspektuális alapjelentése mindmáig vitatott kérdés. Magam azt a széles körben elterjedt felfogást vallom, amely a perfektív igék alapjelentésének a cselekvésnek a maga teljességében való szemléletét tekinti, tekintet nélkül a cselekvés belső struktúrájára. A filmművészet formanyelvéből kölcsönzött hasonlattal élve: a perfektív igék aspektuális jelentése a „totál plán” beállításmódjának felel meg, az imperfektív igéké pedig a „premier plán”-nak vagy a félközeli „szekond plán”-nak. (Isačenko ezzel kapcsolatban a beszélő és a cselekvés közötti „távolság” különbségét említi: A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim*. II. Bratislava, 1960. 132–3. Comrie folyadékcsepphez hasonlítja a perfektív igét, amelynek belső komplexitása nem tárul fel a szemlélő előtt: Comrie i. m. 18). Az imperfektív igealak az aspektuális oppozíció jelöletlen tagja, amely vagy nem jelöli a cselekvés totalitását, vagy pedig a cselekvés nem-totális szemléletét fejezi ki, többnyire a cselekvés folyamatára helyezve a hangsúlyt. Ezek az alapjelentések azonban ritkán jelentkeznek tisztán: át meg átszövik őket a különböző „akcióminőségek”, módosíthatja őket az ige lexikai jelentése és természetesen a mindenkori kontextus.

Nézetem szerint ezek az aspektuális alapjelentések nyelvünkben is jellemzik a perfektív (igekötös) és imperfektív (igekötő nélküli vagy hátravetett igekötös) igealakokat és megfelelő alapot nyújtanak az összefoglaló, ill. kirekesztő szórend magyarázatához. Szórend és aspektualitás összefüggésének általános szabályát így fogalmazhatjuk meg: összefoglaló szórendet akkor használunk, amikor az állítmány közvetlen bővítőménye megengedi vagy éppen megkívánja az állítmányban kifejezett cselekvés totális szemléletét; kirekesztő szórendet alkalmazunk minden olyan esetben, amikor a cselekvés totális szemléletét a kontextus nem teszi lehetővé. E szabály érvényesülésének fontosabb esetei a következők:

1) Az állítmány közvetlen bővítőményének pozitívan univerzális vagy intenzív jelentése a cselekvés totális szemléletét, azaz perfektív igealak használatát feltételezi, ezért az összefoglaló szórend kötelező: *Minden pénzét elköltötte, Az egész bort megitta, Nagyon megszerette a kisfiút* stb. E szabály alól csupán látszólagos kivételek a *János mindig az utolsó percben futja át a leckét* típusú mondatok (l. É. Kiss i. m. 274), minthogy itt az univerzális kvantor nem a cselekvésre, hanem egy másik bővítőményre (*az utolsó percben*) vonatkozik.

2) A bővítőmény jelentése nem engedi meg a perfektív igealak használatát. Ennek tipikus esete a tagadó értelmű bővítőmény, minthogy a tagadott, azaz nem létező cselekvés nem lehet jelölt totális jellegének vonatkozásában: *Nem engedte el a moziba, Én sem mentem ki a meccsre, Sosem írja rá a feladót a borítékra* stb. Kivételt képeznek olyan kontextusok, amelyekben a tagadás nem a cselekvés létezésére, hanem annak minősítésére vonatkozik,

azaz voltaképpen metanyelvi funkciót lát el: *Nem megette, hanem felfalta az ebédet*, „*Nem kiment belőle, bennszorult a pára*” (Toldi V. 9).

3) Pozitív értelmű bővítmény után is állhat imperfektív igealak abban az esetben, ha a bővítmény nyomatékos fókuszban áll; a cselekvés valamely mozzanatának (oldalának, fázisának) kiemelése ugyanis összeférhetetlen a cselekvés totális szemléletével. Vö. *Anna gyakran meglátogatja szüleit* és *Anna gyakran látogatja meg szüleit, Tízszor visszajött* (=sokszor) és *Tízszor jött vissza* (=éppen tízszer). (Az utóbbi Klemm példája: i. m. 629.) Az ilyen kiemeléseknek csupán egyik válfaja a szembeállítás: *Péter gyorsan oldotta meg a feladatot, Pál lassan*.

4) Nyelvünkben a perfektív aspektuális jelentésnek alighanem egyedülálló sajátossága, hogy a cselekvés totalitása a kvantitatív és intenzitásbeli mozzanatok mellett **értékelő** komponenst is magában foglalhat. Más szóval: a cselekvés **egész** volta a normáknak, elvárásoknak való megfelelését, eredményességét, „jó”-ságát is magában foglalja: *Ági ügyesen felvarrta a gombot*, de *Ági ügyetlenül varrta fel a gombot*, *A ló könnyen átugrotta az akadályt*, de *A ló nehezen ugrotta át az akadályt*. Kivételt jelentenek ez alól az olyan mondatok, ahol a pozitív értelmű bővítmény nyomatékos fókuszban áll (l. az előző pontot), valamint olyan kontextusok, amelyekben a cselekvés negatív értelmű bővítmény után is megőrizheti totális jellegét; ilyenek pl. a felsorolások: *Ági felületesen kitakarított, tessék-lássék elmosta az edényt, ügyetlenül felvarrta a gombot, azután elsietett hazulról*. Az aspektuális jelentés értékelő komponense egyébként a negatív értelmű, „antinormákat” jelölő igékben is jelen van. Ezeknél az igéknél éppen a „mínuszos” bővítmény kívánja meg a perfektív alak használatát: *A szabó csúnyán elszabta a nadrágot* (nem pedig **csúnyán szabta el*), *Mari ügyetlenül odakozmálta a húst* (nem **ügyetlenül kozmálta oda*), *Marci meggondolatlanul kifecsegte a titkot* (nem **meggondolatlanul fecsegte ki*) stb.

Példáink tanúsága szerint a különféle határozószók jelentős szerepet játszanak az aspektualitás kifejezésében, s ezért nemélyikük tüzetesebb szemantikai értelmezést érdemel. Mi lehet például az oka annak, hogy a *ritkán*, *nehezen* határozószók mellett általában nem állhat perfektív igealak, a *nagy ritkán*, *nagy nehezen* mellett viszont igen. Feltehetően az utóbbiak jelentésszerkezete tartalmaz egy olyan rezultatív komponenst, amely az előbbiekből hiányzik. Vö. *Nehezen törődött bele a válásba* és *Nagy nehezen beletörődött a válásba*.

Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a szláv nyelvekkel ellentétben a magyarban az igekötős igék nem tekinthetők **grammatikai** értelemben perfektíveknek. Ennek az lehet az oka, hogy igekötőink több vonatkozásban is örzik ősi, határozószói természetüket. Alighanem ezzel magyarázható az igekötős igék megszakított szórendje is: vö. *El akartam menni* és *Moziba akartam menni*, *Meg fogja támadni* és *Hátba fogja támadni* stb.